

صفحات ۲۲ - ۷

مروری بر شیعه پژوهی در آثار مرجع اسلامی تحلیل استنادی مداخل شیعی در دانشنامه جهان اسلام و دایره المعارف اسلام (چاپ لیدن)

زهرا اباذری^۱
زهرة میرحسینی^۲
سید احمد حسین زاده^۳
عرفان لطفی^۴
رسول عباسی^۵

چکیده

پژوهش حاضر به تحلیل استنادات مقالات شیعی و بررسی مداخل و مباحث شیعی در دجا و دما پرداخته است که از روش تحلیل استنادی بهره‌جویی شده و ابزار گردآوری اطلاعات، نرم افزار دریچه (سامانه جامع اتوماسیون بنیاد دائرة المعارف اسلامی)، داده شماری و متن کاوی است. جامعه آماری مشکل از کلیه مداخل‌های شیعی در دو دانشنامه مورد بررسی می‌باشد.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تعداد مداخل شیعی در دجا هشت برابر مداخل‌های شیعی در دما است. در مقالات شیعی دجا در کل ۵۰۲ مرتبه به منابع استناد شده (منابع شیعی ۱۹۹ مرتبه و منابع سنی ۳۰۳ مرتبه) ولی در مقالات شیعی دما فقط به منابع اهل تسنن (۴۸۴ مرتبه) استناد شده است. مقالات شیعی دجا مستندتر از مقالات شیعی دما است.

بر اساس یافته‌های پژوهش در دو اثر مورد بررسی، اختلافات کمی و کیفی زیادی در شیعه پژوهی وجود دارد به طوری که در دما کمیّت مداخل‌های شیعی، بسیار نازل، ولی در دجا نسبت به رفع این نقیصه اهتمام شده است. در تألیف مقالات شیعی دما به هیچ یک از منابع اهل تشیع استناد دهی نشده و همه ارجاعات به منابع سنی است در حالیکه در این خصوص در دجا تعدیل وجود دارد.

واژگان کلیدی

شیعه پژوهی، خاورشناسی، تحلیل استنادی، دانشنامه جهان اسلام، دایره المعارف اسلام

۱. دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران شمال. Email: abazari391@yahoo.com
۲. دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران شمال. Email: zmirhosseini@yahoo.com
۳. دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران شمال. (نویسنده مسئول) Email: hoseinzadeh.1355@yahoo.com
۴. دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران شمال. Email: Erfanlotfi1351@gmail.com
۵. دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران شمال. Email: abasi.rasul@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۷ پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۱۲/۲۵

طرح مسأله

در سنت عالمان برجسته شیعه، تألیف آثار مرجع (دایره المعارفی) رایج بوده و کتاب‌هایی مانند *الکافی*، *من لایحضره الفقیه*، *الاستبصار* و *تهذیب الأحکام* تألیف شده است. عالمان بزرگ شیعه همچون ابن ندیم، شیخ طوسی و آقا بزرگ طهرانی در کتابشناسی‌های خود منابع شیعی را معرفی کرده‌اند. با وجود این، تألیف منابع مرجع اسلامی به سبک جدید، توسط مستشرقان غربی به روش علمی - تاریخی رواج بیشتری یافت. آنها برخی حساسیت‌ها و گرایش‌های مذهبی را نادیده گرفته و از این رو امامان شیعه علیهم‌السلام و منابع شیعی را کمتر معرفی کرده و به طور نادر به آنها توجه و استناد نموده‌اند. به عنوان مثال در *دجا* با همه جامعیتی که دارد نامی از حضرت زینب علیها‌السلام برده نشده، ولی اکثر شخصیت‌های سنی را مدخل کرده است که این می‌تواند به عنوان تجاهلی آکادمیک در غرب مطرح باشد (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۹۱: ۱۷؛ فخر روحانی، ۱۳۸۸: ۴۶). همچنین در *دایره المعارف موجز اسلام* در ذیل مدخل «زینب بنت علی علیها‌السلام» تنها به درج این عبارت کوتاه بسنده کرده است، "زینب بنت علی: دختر علی و فاطمه" (دایره المعارف موجز اسلام، ۲۰۰۱ ویرایش ۲).

حسین نصر در خصوص این مقوله (مغفول ماندن مباحث و منابع شیعی) در مقدمه خویش بر کتاب *شیعه در اسلام* علامه طباطبایی، می‌نویسد: علیرغم دانش فراوان و حقایق بسیار گردآمده در تحقیقات غربی قرن گذشته پیرامون خاورشناسی و ادیان شرقی، هنوز رخنه‌های فراوانی درباره ادیان گوناگون و حتی در وقایع تاریخی آنها وجود دارد و این مطلب در مورد اسلام و به ویژه شیعه که آن را دومین گروه سیاسی جهان اسلام می‌دانند، بسیار نمایان است؛ تا جایی که آنرا بدعت در اسلام شمرده‌اند. تقریباً تمام منابع و استنادات آثار اسلامی غربی از منابع اهل تسنن است و هرگاه از قرآن و حدیث و سیره نبوی و فقه و کلام سخن به میان می‌آید، اغلب مقصود همان نظر اهل سنت است، حتی اگر تحریف شده و مغرضانه باشد. حتی در تحقیقات درباره شیعه به طور کلی باز سهم اساسی از آن اسماعیلیه است و شیعه دوازده امامی حتی به اندازه مکتب اسماعیلی مورد نظر قرار نگرفته است (طباطبایی، ۱۳۵۴: ۱، ۲).

وضعیت شیعه پژوهی در غرب

محققان غربی در معرفی روش تألیف خود معتقدند تاریخ همانند خطی است مستقیم که تمدن بشر در سیر تاریخی این خط شکل گرفته و هر تمدنی در این مسیر باشد، سزاوار شناختن است. فرهنگ و تمدن اسلامی نیز از آن رو که در مسیر این خط قرار گرفته است، حلقه‌ای از این زنجیره به شمار می‌رود و ضرورت دارد در مطالعات اسلامی به عنوان یکی از شاخه‌های شرق شناسی، زمینه‌ها و علل عینی پیدایش و تکوین اسلام، در برابر علل متافیزیکی، شناخته شود. کار شناخت فرهنگ و تمدن اسلامی از نظر مستشرقان همانند حفاری در تاریخ و نوعی باستان شناسی فرهنگی است و با روشی توصیفی^۱ انجام می‌شود و نه لزوماً شناخت اعتقادات و باورهای مسلمانان آن گونه که خود توصیف می‌کنند (دایره المعارف دین، ذیل مطالعات اسلامی: ۴۶۳؛ ایزوتسو، مقدمه معصومی همدانی، ۱۳۷۸: ۷). اما اسلام در نظر مومنان یک هنجار و یک آرمان الهی است و در روش مطالعه هنجاری^۲ اسلام فرض بر این است که مطالعه و تحقیق مسلمان برای آن است که بر معرفت خود نسبت به حقیقت دین بیافزاید ولی در نظر اسلام شناسان غیر مسلمان، اسلام یک موضوع مطالعه یا نوعی نماد برای کانون تحقیقات دانشگاهی است. در نظر آنان حقایق ازلی اسلامی آن گونه که در جوامع مختلف مسلمان ظهور و بروز پیدا کرده و به تمدن و فرهنگ تبدیل شده موضوع بحث است و از این رو، اعمال و اعتقادات یک گروه از مسلمانان برتر از گروه دیگر نیست و همه این تمدن جهانی سزاوار شناختن است (دایره المعارف دین، ۱۹۸۷ ذیل مدخل مطالعات اسلامی: ۴۵۹).

به رغم مطالعات مختلفی که توسط غربیان در خصوص تشیع صورت گرفته است، هنوز تصویری روشن از این مذهب که بر مبنای ساختاری منسجم و واجد اطلاعات تاریخی باشد، در اختیار نداریم؛ چرا که، کیفیت پژوهش‌های انجام شده در خصوص مذهب تشیع بدین شرح بوده‌اند: ۱. پژوهش‌هایی که بدون توجه به شرایط زمانی و مکانی، تحول، عقاید و اصطلاحات، این مکتب را بررسی کرده‌اند. ۲. پژوهش‌های تحلیلی که مشخصاً به بُعد خاصی از تشیع پرداخته و لزوماً ناظر به کل مکتب و تعیین دستور العمل، هدف و معنای

1. Descriptive method
2. Normative method

واقعی آن نیستند. ۳. پژوهش‌هایی که فاقد عمق بوده و تشیع را به صرف ابعاد فقهی، کلامی، سیاسی یا اجتماعی تقلیل داده‌اند. ۴. پژوهش‌هایی که بیش از حد فلسفی هستند و تحقیقات تاریخی و انتقادی در ایده‌های فلسفی و بعضاً ذهنی، رنگ می‌بازند (رضایت، ۱۳۸۵: ۵).

شاید بتوان یکی از علل کم توجهی غرب نسبت به شیعه و منابع شیعی را نبود دولتی شیعی در ایران و سایر کشورها دانست، زیرا تنها از زمان آل بویه و بعد در عصر ایلخانان مغول و بطور جدی‌تر از دوره صفویه است که شیعه در کشوری چون ایران، رسمیت یافته و موجب توجه بیشتر غربیان می‌گردد. از دیگر علل کم توجهی اینک غربی‌ها، اهل سنت را اصل اسلام و شیعه را فرع دانسته‌اند زیرا اکنون اکثریت سنتی حدود ۸۵ درصد جمعیت مسلمانان و اقلیت شیعی حدود ۱۵ درصد آنرا تشکیل می‌دهد. لذا توجه غربیان غالباً معطوف به اکثریت بوده و آن اکثریت نیز خود را نماینده اسلام دانسته‌اند. دیگر اینکه از زمینه تاریخی روابط میان شرق و غرب به ویژه شرق اسلامی و غرب مسیحی نیز نباید غافل بود؛ غرب تاکنون دو بار بطور عمومی با اسلام (مسلمانان) تماس مستقیم داشته است، با اعراب در اندلس و با عثمانی‌ها در شرق اروپا و بخصوص بالکان که در هر دو مورد تماس با اسلام در شکل سنتی آن بوده است، چه در فتوحات اسلامی و چه در حملات و درگیری‌های غربی‌ها با مسلمین در طی جنگ‌های صلیبی یا برخورد با عثمانی‌ها. اما رابطه غرب با شیعیان تنها محدود به روابط نسبتاً سری و با برخی حوزه‌های اسلامی در فلسطین و اندکی در شام بوده است (احمدوند، ۱۳۷۷: ۱۵۸، ۱۵۹). برآیند و نمود مطالب فوق را می‌توان در *دما* پیگیری و بررسی کرد به طوری که التون دانیال^۱ در مقاله «دایره المعارف اسلام» *ایرانیکا*، توجه ناکافی *دما* به نژادهای سامی، اعراب و مذهب شیعه را مطرح می‌کند. وی توجه *دما* به شیعه را پس از سال ۱۹۸۰ و در اثر وقوع انقلاب اسلامی ایران، آن هم در ضمیمه‌ها می‌داند. *دما* براساس سنت علمی اسلام شناسان غربی به وجود آمده است و بیشتر ویراستاران و نویسندگان آن از خاورشناسان اروپایی بوده و مشارکت مسلمانان در آن بسیار اندک است؛ در این اثر از دانشمندان سنتی شیعه (دست کم در فقه) نیز عملاً استفاده نشده

است (دایره المعارف ایرانیکا، ذیل دایره المعارف اسلام، ۱۹۸۵: ۴۳۴، ۴۳۵).

در اینکه مآخذ شناخت شیعه به زبان‌های غربی اعم از کتب و مقالات اندک است بحثی نیست اما مسأله مهم این است که خود شیعیان نیز در این باره مقصرند و تنها قصور از سوی غربی‌ها نمی‌باشد؛ وقتی بسیاری از منابع شیعی هنوز به صورت چاپ سنگی، نسخه خطی، بدون چاپ انتقادی و دور از دسترس محققان باقی مانده، طبعاً نوشته‌ها و کتب محققانه هم در باب شیعه اندک خواهد بود. گاهی اوقات غربی‌ها مآخذ خویش را خودسرانه و بی‌حجت بر می‌گزینند و مثلاً کتابی ادبی را در تاریخ حدیث سند قرار می‌دهند و یا برخی از خاورشناسان شیعه پژوه و مأمور دولت‌های استعمارگر با تأکید بر مطالب عوامانه‌ای که مورد نقد خود خبرگان و دانشمندان شیعه است سعی در تحریف حقایق دارند. بنابراین، برخی از غربی‌ها که عمق شیعه را نمی‌شناسند، شیعه را یک فرقه سیاسی و حاشیه‌ای معرفی کرده و کوشیده‌اند تا این گروه عقلانی و استدلال‌گرا را تحقیر کنند.

با توجه به این زمینه، ضرورت یک سلسله تحقیقات اصیل درباره شیعه هر روز بیشتر احساس می‌شود. البته در قرن حاضر دایره المعارف‌هایی به صورت روشمند با موضوعیت اسلام در حال تألیف هستند که پژوهش حاضر ضمن معرفی دو نمونه از آنها، دجا و دما، با روش تحلیل استنادی به بررسی تطبیقی استنادات در مداخل‌های شیعی آن دو پرداخته است تا کم و کیف آنها را عیان سازد.

دایره المعارف اسلام لیدن

مهمترین دانشنامه اسلامی در غرب، دما است که حدود یک قرن قدمت دارد و مهمترین امتیاز آن در این نکته است که بستری برای آشنایی و گفتگوی غیر خصمانه مذاهب اسلامی برای مسلمانان فراهم کرده است. در مواجهه اولیه با این اثر بعضی کشورهای اسلامی تصمیم به ترجمه آن گرفتند؛ ولی پس از اطلاع از نواقص آن، شروع به تألیف مقالاتی با حفظ الگوهای دما و فرهنگ خود کردند. (حسین زاده، ۱۳۹۱: ۵۰-۴۷). کمتر مستند قابل توجهی درباره انگیزه‌های اولیه طراحان دما وجود دارد. در چاپ دوم ویرایش اول این

اثر، افزایش علاقه به دانستن در باب اسلام و فرهنگ اسلامی در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم دلیل نیاز به پدید آمدن اثری دایره المعارف گونه در باره اسلام، به عنوان انگیزه انتشار معرفی شده است (دانشنامه ایران و اسلام، مقدمه، ۱۳۵۳: ۱۰، ۱۱). با مراجعه به علائم اختصاری نام مجلاتی که از مقاله‌های آنها در تدوین *دما* استفاده شده، می‌توان حدس زد که در زمینه‌های مختلف مطالعات اسلامی قبلاً مقالاتی در طول این دو قرن چاپ شده بود و دست اندرکاران *دما* در قرن بیستم با همکاری متخصصان هر رشته در صدد برآمدن تا حاصل مطالعات پیشین و به تعبیری بایگانی مرکزی خود را به شکل نظام مند ارائه دهند. تاریخ شروع انتشار پاره‌ای از این مجلات مانند *مجله آسیایی*^۱ و *مجله انجمن خاورشناسی*^۲ آلمان و *مجله خاورمیانه*^۳ به دهه‌های اوّل قرن نوزدهم باز می‌گردد.

دما را اولین کوشش در زمینه دایره المعارف نویسی برای فرهنگ و تمدن اسلامی است (طاهری عراقی و دیگران، ۱۳۶۹: ۲۲). بنابر این سخنان و نیز بنابر فهرست طولانی همکاران و نویسندگان گوناگون این دایره المعارف، می‌توان آنرا محلّ گردهم آمدن اسلام شناسان مشهور جهان، اعم از شرقی و غربی، مسیحی و یهودی و مسلمان دانست و این ناشی از تخصصی شدن و تأکید بر رهیافت پدیدارشناسانه و توصیفی تواند بود (اسعدی، ۱۳۸۱: ۱۶۴). مقدمه چاپ نخست *دما* دلیل انتشار آن را توجه غربیان به مطالعه و شناخت اسلام و فرهنگ اسلامی و تحولات آنها در طی قرن گذشته و اوایل قرن حاضر می‌داند و آن را ثمره تلاش یک تیم از کارشناسان بین المللی می‌داند. این اثر از جمله مهمترین و برجسته ترین تبلورهای رهیافت توصیفی - تاریخی به مطالعات اسلامی در غرب و نیز سمبل تخصصی شدن پژوهش‌های اسلامی غربیان است (دایره المعارف اسلام، ۱۹۳۸-۱۹۱۳، صفحات مقدماتی، بدون صفحه شمار).

ویرایش دوم *دما* اگرچه از بسیاری جهات بر چاپ اوّل برتری دارد اما نارسایی‌هایی هم دارد؛ از آن جمله می‌توان به عدم پرداخت متعادل به موضوعات مختلف، و کاستی دیگر آن را عدم توجه به شیعه و مسایل مربوط به ایران دانست (حائری، ۱۳۶۰: ۴۸). طبیعی بود که این اثر

1. JA: *Journal Asiatique*

2. ZDMG: *Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen Gesellschaft*

3. *Middle East Journal*

با توجه به وسعت گستره آن حاوی دیدگاه‌های همه گروه‌های اسلامی نباشد و به گروهی بیشتر توجه کند و به گروهی کمتر و نیز طبیعی بود که در انتخاب مدخل‌ها و نگارش مقاله‌ها با روش خود نتواند رضایت همگان را جلب کند. علاوه بر انتقادهای محتوایی به حقی که بر بعضی مقاله‌ها وارد بود، هر گروه مسلمان اعتراض داشت چرا فلان مدخل انتخاب شده است و بهمان مدخل فراموش (دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۶، ج ۱، مقدمه: ۸؛ دایره المعارف تشیع، ۱۳۷۴، ج ۱: ۱۶، مقدمه؛ قرشی، ۱۳۷۵: ۲۸، ۲۹). از این رو، بعضی کشورهای اسلامی در مواجهه اولیه با این اثر تصمیم به ترجمه آن گرفتند ولی پس از اطلاع از نواقص کار دما تصمیم گرفتند به تألیف مقالاتی با حفظ الگوهای دما، دست بزنند. در این سیر، اولین گروه مصریان بودند، سپس ترک‌ها و بعد پاکستانی‌ها و در آخر ایرانیان.

در ایران ابتدا تصمیم بر ترجمه صرف دما بود ولی با تشکیل هیئت علمی به سرپرستی احسان یارشاطر بنا بر تدوین دایره المعارفی ایرانی زیر عنوان *دانشنامه ایران و اسلام* حاوی منتخبی از ترجمه مقاله‌های ویرایش اول و دوم دما و مقاله‌های تألیفی با تأکید بر معرفی فرهنگ ایران و مذهب تشیع شد (دانشنامه ایران و اسلام، ۱۳۵۳: ۱۰، ۱۱).

دانشنامه جهان اسلام

در حالی که کمتر از یک سال و نیم از دوره اول ریاست جمهوری مقام معظم رهبری سپری شده بود، ایشان تصمیم خود را برای ایجاد یک دایره المعارف اسلامی در ایران به اطلاع عده‌ای از استادان دانشگاه رساندند و از جمعی در حدود ۹ نفر، به عنوان هیئت امنای دعوت کردند تا دیداری با ایشان داشته باشند و مقصود را بیان کنند. ایشان در آن جلسه فرمودند: "من در سال‌های گذشته همیشه رنج می‌بردم از اینکه می‌دیدم علما و فضلاء ما ناچارند هنگام استناد به یک منبع دایره المعارفی، همیشه یا به دایره المعارف نوشته شده غربیان یا به آنچه که مسیحیان لبنان نوشته اند استناد کنند و آرزومند بودم که یک روزی دایره المعارفی با ابتکار خود ما در ایران، برای اسلام تألیف بشود" (حداد عادل، ۱۳۸۲: ۱۲). بنا به این تصمیم آیت الله سید علی خامنه‌ای، به قصد تدوین و نشر مجموعه‌ای از مقالات مختلف علوم و فنون اسلامی به صورت موضوعی یا الفبایی به زبان فارسی، که بعداً *دجا* نام گرفت، اقدام شد (بنیاد دایره المعارف اسلامی، اساسنامه، ماده ۳).

مقالات این دانشنامه حوزه وسیعی از علوم و معارف اسلامی و موضوعات مربوط به تاریخ زندگی مسلمانان جهان را در بر می‌گیرد. با توجه به تغییر اوضاع اجتماعی و سیاسی طی دو دهه اخیر در جهان و بسیاری از کشورهای اسلامی دانشنامه به دو وجه نظر دارد: یکی اطلاع رسانی درباره تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران و دیگر کشورهای اسلامی به خوانندگان فارسی زبان و دیگر رساندن اطلاعات مربوط به حوزه تمدن ایرانی و مذهب تشیع به خارج از مرزهای ایران تا خلاء اطلاعاتی موجود را تا حد امکان برطرف کند (حداد عادل، ۱۳۷۹-۱۳۷۸: ۳).

حال در این مقاله با بررسی استنادات مقالات و مدخل‌های شیعی در دجا و دما بدنبال پاسخ دهی به سوالات زیر هستیم.

پرسش‌های پژوهش

۱. گستردگی و کمیت مدخل‌های شیعی در دجا و دما چگونه است؟
۲. وضعیت استناد در مدخل‌های مشترک شیعی در موضوع «فقه و اعلام امامیه» در دجا و دما به چه صورت است؟
۳. وضعیت استناد در مدخل‌های مشترک شیعی در موضوع «تفسیر و امامان شیعه» در دجا و دما به چه صورت است؟
۴. وضعیت استناد در مدخل‌های مشترک شیعی در موضوع «کلام شیعه» در دجا و دما به چه صورت است؟
۵. کدامیک از این دو اثر، در خصوص مقالات شیعی مشترک، مستندتر است؟

یافته‌ها

گسترده‌گی و کمیت مدخل‌های شیعی در دجا و دما

جدول ۱. فراوانی و گستردگی مدخل‌های مباحث شیعی دانشنامه جهان اسلام و دایره المعارف اسلام

ردیف	گروه مدخل‌های شیعی	تعداد مقالات در دجا	درصد مقالات دجا	تعداد مقالات در دما	درصد مقالات دما
۱	مدخل‌های فقه و اعلام امامیه	۲۵۵	۲۹	۲۶	۲۳
۲	مدخل‌های تفسیر و امامان شیعه	۲۶۳	۳۰	۲۶	۲۳
۳	مدخل‌های کلام شیعه	۳۷۰	۴۱	۵۹	۵۴
۴	جمع	۸۸۸ مدخل	۱۰۰	۱۱۱ مدخل	۱۰۰

در پاسخ به سوال اول شایان ذکر است، براساس جدول ۱، مباحث شیعی در سه گروه ۱. فقه و اعلام امامیه ۲. تفسیر و امامان شیعه ۳. کلام شیعه، طبقه‌بندی شده‌اند و تعداد مداخل‌های هر گروه بازیابی و در جدول ثبت شده‌اند. این جدول نشان می‌دهد که تعداد (جمع) مداخل‌های شیعی در دجا (۸۸۸ مدخل) هشت برابر دما (۱۱۱ مدخل) است. پس می‌توان نتیجه گرفت در دما به مباحث شیعی به صورت محدود پرداخته شده و برای جبران این کاستی دجا براساس اهداف خود، به صورت مبسوط، مباحث شیعی را مدخل کرده و آنها مورد توجه قرار داده است. شایان ذکر است با بررسی اعمال آمده تمامی ۱۱۱ مدخل شیعی موجود در دما در دل ۸۸۸ مدخل شیعی دجا یافت شد لذا استنادات آنها در این ۱۱۱ مقاله مشترک در سه گروه موضوعی (۱. فقه و اعلام امامیه، ۲. تفسیر و امامان شیعه و ۳. کلام شیعه) طبقه‌بندی و در جداول ۲، ۳ و ۴ مورد بررسی قرار گرفته است.

وضعیت استناد در مداخل‌های مشترک شیعی در دجا و دما

جدول ۲. بسامد استنادات در مداخل‌های مشترک فقه و اعلام امامیه

ردیف	دجا		دما	
	نویسنده	عنوان	فراوانی	گرایش
۱	ابن منظور	لسان العرب	۲۴	سنّی
۲	محمد بن حسن حر عاملی	تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه	۲۲	شیعه
۳	ابن قدامه	المعنی	۲۰	سنّی
۴	وهبه مصطفی زحیلی	الفقه الاسلامی وادله	۱۷	سنّی
۵	جعفر بن حسین محقق حلی	شرایع الاسلام فی مسائل الحرام والحلال	۱۵	شیعه
۶	یوسف بن احمد بحرانی	الحدائق الناصره فی احکام العتره الطاهره	۱۳	شیعه
۷	امام خمینی <small>ره</small>	تحریر الوسیله	۱۲	شیعه
		جمع = ۱۲۳	۶۱	۶۲
		جمع = ۱۰۲	۱۰۲	۰

در پاسخ به سوال دوم پژوهش، جدول ۲ نشان دهنده فراوانی منابع مورد استناد در موضوع فقه و اعلام امامیه در مدخل‌های مشترک دو منبع مورد بحث تا مرتبه ۷ است. در دجا بیشترین ارجاع به کتاب *لسان العرب* ابن منظور با فراوانی ۲۴ و *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه* حرعاملی با فراوانی ۲۲ بوده است. پس از آن *المعنی* ابن قدامه با فراوانی ۲۰ و *الفقه الاسلامی وادلته* از زحیلی با فراوانی ۱۷ بوده است. سایر منابع در مرتبه‌های بعدی قرار دارند. از مجموع ۱۲۳ ارجاع ۶۱ مورد به منابع سنی و ۶۰ مورد به منابع شیعی هستند. در دما، بیشترین ارجاع در این موضوع به کتاب *Geschichte der arabischen Literature* از پروکلمان با فراوانی ۲۲ است، *لسان العرب* ابن منظور و *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten* اثر Snouck Hurgronje فراوانی در حد ۲۰ داشتند و سایر منابع در مرتبه‌های بعدی قرار دارند که تمامی ۱۰۲ ارجاع به منابع سنی بوده است.

جدول ۳. بسامد استنادات در مدخل‌های مشترک تفسیر و امامان شیعه

ردیف	دجا		دما	
	نویسنده	عنوان	تعداد ارجاع	گرایش
۱	ابن منظور	لسان العرب	۱۷	سنی
۲	اسماعیل بن حماد جوهری	الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه	۱۷	سنی
۳	حاجی خلیفه	کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون	۱۶	سنی
۴	محمود بن عمر زمخشری	الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل	۱۵	سنی
۵	فضل بن حسن طبرسی	مجمع البیان فی تفسیر القرآن	۱۳	شیعه
۶	محمد بن عمر فخر رازی	التفسیر الکبیر	۱۲	سنی
۷	محمد باقر مجلسی	بحار الانوار	۱۲	شیعه
		جمع = ۱۰۲	جمع = ۹۱	
		۷۷	۲۵	
		۹۱	۰	

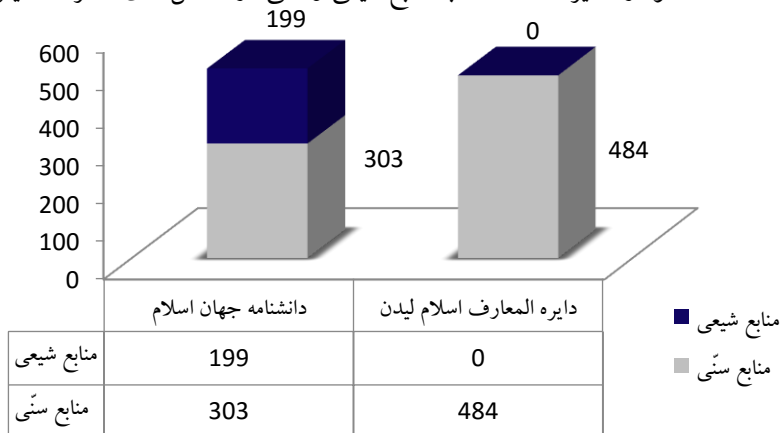
در پاسخ به سوال سوم پژوهش، جدول ۳. نشان دهنده فراوانی منابع مورد استفاده در موضوع تفسیر و امامان شیعه در مداخل‌های مشترک دو کتاب مورد بررسی تا مرتبه ۷ است. طبق این جدول در دجا دو منبع *لسان العرب* از ابن منظور و *الصاحح: تاج اللغة و صحاح العربیه* از اسماعیل بن حماد جوهری با فراوانی ۱۷ پربسامدترین منبع در این موضوع می‌باشند. پس از آن *كشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون حاجی خلیفه* با فراوانی ۱۶، سپس *الكشاف عن حقایق غوامض التنزیل زمخشری* با فراوانی ۱۵ و *مجمع البیان فی تفسیر القرآن طبرسی* با فراوانی ۱۳ قرار دارند. از مجموع ۱۰۲ ارجاع ۷۷ مورد از منابع سنی و ۲۵ مورد از منابع شیعی هستند. در دما، بیشترین منبعی که در این موضوع استفاده شده است کتاب *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* از گلدزیهر با فراوانی ۲۲ است، *لسان العرب* ابن منظور با فراوانی ۱۸ و *الكشاف عن حقایق غوامض التنزیل زمخشری* با فراوانی ۱۴ در رتبه‌های بعدی قرار دارند و سایر منابع در مرتبه‌های بعدی. تمامی ۹۱ ارجاع موجود به منابع سنی بوده است.

جدول ۴. بسامد استنادات در مداخل‌های مشترک کلام شیعه

ردیف	دجا		دما	
	نویسنده	عنوان	تعداد ارجاع	گرایش
۱	علی بن اسماعیل اشعری	<i>مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین</i>	۴۸	سنی
۲	عبدالقاهر بن طاهر بغدادی	<i>الفرق بین الفرق</i>	۴۴	سنی
۳	محمد باقر مجلسی	<i>بحار الانوار</i>	۴۱	شیعه
۴	ابن منظور	<i>لسان العرب</i>	۳۸	سنی
۵	محمد بن یعقوب کلینی	<i>اصول کافی</i>	۳۸	شیعه
۶	محمد بن عبدالکریم شهرستانی	<i>الملل و النحل</i>	۳۵	سنی
۷	فضل بن حسن طبرسی	<i>مجمع البیان فی تفسیر القرآن</i>	۳۳	شیعه
		<i>Foreign vocabulary of the Quran</i>	Jeffery	
		جمع = ۲۹۱	جمع = ۲۷۷	
		۲۹۱	۱۶۵	۱۱۲

در پاسخ به سوال چهارم پژوهش، جدول ۴. نشان دهنده فراوانی منابع مورد استفاده در موضوع کلام در مدخل‌های مشترک دو کتاب مورد بررسی تا مرتبه ۷ است. طبق جدول در دجا دو منبع مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین از اشعری با فراوانی ۴۸ و الفرق بین الفرق از بغدادی با فراوانی ۴۴ پربسامدترین منبع در این موضوع می‌باشند. پس از آن بحارالانوار مجلسی با فراوانی ۴۱، سپس لسان العرب ابن منظور و اصول کافی کلینی با فراوانی ۳۸ قرار دارند. از مجموع ۲۷۷ ارجاع، ۱۶۵ مورد به منابع سنی و ۱۱۲ مورد به منابع شیعی هستند. در دما، بیشترین منبعی که در این موضوع استناد شده است کتاب مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین از علی بن اسماعیل اشعری با فراوانی ۵۱ است، الملل و النحل محمد بن عبدالکریم شهرستانی با فراوانی ۴۲ و الفرق بین الفرق اثر عبدالقاهر بن طاهر بغدادی با فراوانی ۴۰ در رتبه‌های بعدی قرار دارند و سایر منابع در مرتبه‌های بعدی. تمامی ۲۹۱ ارجاع موجود به منابع سنی بوده است.

نمودار ۱. میزان استنادات به منابع شیعی و سنی در مدخل‌های مشترک شیعی

در پاسخ به سوال پنجم پژوهش، براساس اطلاعات بدست آمده از نمودار ۱ و جداول ۲، ۳ و ۴ که هفت استاد پربسامد مدخل‌های شیعی در دو اثر مورد بررسی را در بر دارد، مشخص شد در دما همه ارجاعات (۴۸۴ مورد) به منابع اهل تسنن بوده است. در دجا از مجموع ۵۰۲ مورد استنادات، به تعداد ۳۰۳ ارجاع به منابع اهل تسنن و به تعداد ۱۹۹ ارجاع به منابع اهل تشیع بوده است. که براین اساس می‌توان نتیجه گرفت مقالات شیعی دجا

مستندتر و تقریباً به یک میزان، منابع شیعی و سنی را مورد استناد قرار داده است.

پیشنهاد پژوهش

با توجه به نوپا بودن علم دانشنامه نگاری با موضوع اسلام به شیوه نوین و قلت شیعه پژوهی، پیشنهاد می شود نماینده ایران هنگام شرکت در نشستهای کشورهای اسلامی مباحثی مانند دایره المعارف نویسی با موضوع اسلام را نیز به بحث بگذارند تا توجه این ملل به این مهم معطوف گردد.

نتیجه گیری

براساس جداول و نتایج حاصله، تفاوت معنا داری در رویکرد به مذهب شیعه در خصوص کمیت و گستردگی مداخل های شیعی در دو اثر مورد بررسی موجود می باشد به طوری که مداخل های شیعی در دجا (۸۸۸ مدخل) هشت برابر دما (۱۱۱ مدخل) است. پس می توان نتیجه گرفت در دما به مباحث شیعی به صورت محدود پرداخته شده و در دجا به صورت مبسوط، مباحث شیعی را مدخل کرده و آنها مورد توجه قرار داده است. در خصوص بسامد استنادات به آثار شیعی و سنی، در مقالات شیعی دما، به هیچ یک از آثار شیعی ارجاع داده نشده است ولی در دجا در این خصوص مساوات، تعادل و دقت علمی رعایت شده است.

علل کم توجهی به مباحث و منابع شیعی در دما مبتنی بر روش کلاسیک غربیان در مطالعات اسلامی است، بطوریکه در بعضی مقالات شیعی می توان نمونه هایی از روش و رویکرد مغرضانه را یافت که این خود می تواند نشان دهنده نقص و ضعف روش تحقیق آنها در این مقوله باشد. لذا براساس این پژوهش می توان اذعان کرد که در مقالات شیعی دما (به عنوان نمونه ای از مطالعات اسلامی غربیان) تقریباً تمام استنادات از آثار اهل سنت است و غالباً حاوی مطالبی کم حجم، نادرست و مغرضانه درباره شیعه. از اینرو بعضی کشورهای اسلامی پس از اطلاع از نواقص کار دما تصمیم گرفتند به تألیف مقالاتی در قالب دانشنامه با حفظ الگوهای دما، دست بزنند. در این سیر، اولین گروه مصریان بودند، سپس ترک ها و بعد پاکستانی ها و در آخر ایرانیان.

در مجموع از علل کم توجهی به مباحث و منابع شیعی در دایره المعارف‌های غربی می‌توان به این موارد اذعان کرد: رصد کردن مباحث اسلامی با دوربین مستشرقان غربی، در اقلیت قرار گرفتن شیعیان لذا توجه غریبان غالباً معطوف به اکثریت بوده، مغفول ماندن نسخ خطی و تراث شیعی و احیا نشدن آنها، انتشار اندک منابع شیعی به زبان‌های غربی اعم از کتب و مقالات، انگشت شمار بودن دولت‌هایی شیعی در جهان.

فهرست منابع

۱. ابن ندیم، محمد بن اسحق (۱۳۸۸). *کتاب الفهرست*، موسسه الفرقان للتراث الاسلامی، لندن.
۲. احمدوند، عباس (۱۳۷۷). گذری بر مطالعات شیعی در غرب، *مقالات و بررسها*، ۶۳.
۳. اسعدی، مرتضی (۱۳۷۳). تشیع در جهان امروز، مندرج در مجموعه تشیع، سیری در فرهنگ و تاریخ، *دائرة المعارف تشیع*، نشر سعید محیی، تهران.
۴. اسعدی، مرتضی (۱۳۷۲). *مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان* (رساله دکتری)، دانشگاه تهران.
۵. اسعدی، مرتضی (۱۳۷۵). دایره المعارف‌های اسلامی در زبان انگلیسی، *کیهان فرهنگی*، ۱۲۷.
۶. اسعدی، مرتضی (۱۳۸۱). *مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان از آغاز تا شورای دوم واتیکان (۱۹۶۵ م)*، سازمان مطالعه و تدوین کتب انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران.
۷. ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۷۸). *مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن*، مقدمه حسین معصومی همدانی، فرزانه، تهران.
۸. آقایی، سید علی؛ عباسی، مهرداد (۱۳۸۲). امامان شیعه در دایره المعارف اسلام، *کتاب ماه دین*، آذر و دی شماره ۷۴ و ۷۵.
۹. بنیاد دایره المعارف اسلامی، *اساسنامه بنیاد دایره المعارف اسلامی*، متن اصلاح شده، مورخ ۱۳۷۵/۹/۱ ش.
۱۰. حائری، عبدالهادی (۱۳۶۰). سخنی درباره دایره المعارف اسلام، *نشر دانش*، ۲ (۱).
۱۱. حدّاد عادل، غلامعلی (۱۳۷۸-۱۳۷۹). دانشنامه جهان اسلام: کتاب سال رده کلیات، گفتگو از فیروز اکبریان، *کتاب ماه کلیات*، ۲ (۲۷ و ۲۸).
۱۲. حدّاد عادل، غلامعلی (۱۳۸۲). مقاله‌ها و گزارش‌ها: میزگرد نقد و بررسی *دانشنامه جهان اسلام*، *کتاب‌های اسلامی*، ۱۳.
۱۳. حسین زاده، سید احمد (۱۳۹۱). *مطالعه تطبیقی چالش‌های دایره المعارف نویسی در دانشنامه جهان اسلام و دایره المعارف اسلام لیدن* (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.
۱۴. *دانشنامه ایران و اسلام* (۱۳۵۳). زیر نظر احسان یارشاطر، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۵. *دانشنامه جهان اسلام* (۱۳۹۱). زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، بنیاد دایره المعارف اسلامی، ذیل مدخل دایره المعارف اسلام، تهران.

۱۶. رضایت، علی رضا (۱۳۸۵). فراتر از سنت، شیعه شناسی در حوزه سنت پژوهی، *خردنامه همشهری*، ۵.
۱۷. *شیوه نامه دانشنامه جهان اسلام* (۱۳۷۲). تهیه و تنظیم احمد سمعی گیلانی، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران.
۱۸. طاهری عراقی، احمد و دیگران (۱۳۶۹). *دانشنامه جهان اسلام*، جلد اول، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران.
۱۹. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۵۴). *شیعه در اسلام* (مقدمه)، دارالغدیر، تهران.
۲۰. فخر روحانی، محمد رضا (۱۳۸۸). سیمای حضرت زینب علیها السلام در آینه برخی منابع اسلامی، *سفینه*، ۶ (۲۲).
۲۱. قرشی، محمد حسین (۱۳۷۵). تاریخچه دایره المعارف نگاری در جهان، *کیهان فرهنگی*، ۱۲۷.
22. *Encyclopaedia Iranica* (1985). s.v. "Encyclopaedia of Islam", by Elton L. Daniel, New York.
23. *Encyclopaedia of Islam* (1913). Leiden: E. J. Brill.
24. *The encyclopaedia of Islam* (1960). new Ed, Leiden: Brill.
25. *Encyclopedia of Religion* (1987). MacMillan Publishing Company, New York.